

Goi- nafarrera arkaiko eta zaharraren azterketan sakonduz: periodizazio saiiorako langaiak¹

*Delving into the analysis of archaic and old High-Navarrese:
Tools for periodization*

Urtzi Reguero Ugarte*

Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)

ABSTRACT: The aim of this paper is to present a periodization of the High-Navarrese dialect based on Lakarra's (1997) and Gorrochategui and Lakarra's (2001) proposals. Therefore, some characteristics are presented in order to establish some differences between archaic High-Navarrese (1416-1600) and old High-Navarrese (1600-1745). To elaborate that periodization, I analyse the evolution and chronology of thirteen features.

KEYWORDS: High-Navarrese, Basque dialects, diachronical dialectology, periodization.

---

¹ Lan hau *Monumenta Linguae Vasconum* UPV/EHUko ikerketa taldeak 2015eko maiatzaren 13 eta 15 bitartean antolatutako 2. Jardunaldietako aurkezpenaren bertsio idatzi eta osatua da. Euskal Herriko Unibertsitateak (UPV/EHU) 2010/2011 ikasturtean lau urtetarako emandako Ikertzaileen prestakuntzarako laguntzari esker burutu ahal izan da (kodea: PIF10/2010/ PIF10017). Halaber, *Monumenta Linguae Vasconum* (V): periodizazioa eta kronologia (FFI: 2016-76032-P) proiektuaren eta *Historia de la lengua vasca y lingüística histórico-comparada* (IT1344-19) ikerketa taldearen baitan egin da.

Eskerrak eman behar dizkiet Iñaki Caminori, Ricardo Gómezi, Joseba A. Lakarrari eta Eneko Zuoloagari lan honen aurreko bertsioa irakurri eta egindako ohar eta zuzenketengatik. Horiezaz landara, aurkezpen egunean oharrak egin zizkidaten entzuleak ere eskertu behar ditut, testua ontzen ere lagundu dutelako. Halaber, biziki eskertu behar ditut *ASJU* aldizkariaren artikulua-ebalutzaileek egingandako iruzkinak, hasierako testua hobetzen lagundu baitute. Esan beharrik ez huts eta akatsak nireak direla guztiz.

* **Harremanetan jartzeko / Corresponding author:** Urtzi Reguero Ugarte. Hizkuntza eta Literaturaren Didaktika Saila. Hezkuntza eta Kirol Fakultatea. Euskal Herriko Unibertsitatea, UPV/EHU. Juan Ibañez de Sto. Domingo kalea, 1 (01006 Vitoria-Gasteiz) – urtzi.reguero@ehu.eus – <https://orcid.org/0000-0003-1549-0738>

Nola aipatu / How to cite: Reguero Ugarte, Urtzi [2016 [2021]]. «Goi-nafarrera arkaiko eta zaharraren azterketan sakonduz: periodizazio saiiorako langaiak». *ASJU*, 50 (1-2), 1-17. (<https://doi.org/10.1387/asju.22856>).

Jasoa/Received: 2019-09-09; Onartua/Accepted: 2019-11-11.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © 2021 «Julio Urkixo» Euskal Filologia Institutu-Mintegia (UPV/EHU)

Lan hau Creative Commons Aitortu-EzKomerziala-LanEratorririkGabe 4.0 Nazioartekoa lizentzia baten mende dago

LABURPENA: *Artikulu honetan, Lakarrak (1997) eta ondoren Gorrochateguik eta Lakarrak (2001) euskararentzat egindako periodizazio saioak goi-nafarrerarentzat balio duen ikusten saiatu naiz eta dialekto horren periodizazio proposamen bat egiten dut. Batez ere, goi-nafarrera arkaikoa (1416-1600) eta zaharra (1600-1745) definitzeko balia litezkeen ezaugarri linguistikoez arituko naiz. Dialektoaren garaikatze hori egiteko hizkuntzaren barneko ezaugarriez baliatu naiz. Orotara 13 ezaugarri aztertu ditut horien bilakabidea eta kronologia kontuan izanda.*

HITZ GAKOAK: *goi-nafarrera, euskalkiak, dialektologia diakronikoa, periodizazioa.*

1. Sarrera

Dialekto batek dituen ezaugarriak ez dira garai berean sortuak, eta dena aldatuz bada ere, aldaketa guztiak ez dira erritmo eta abiadura berean gauzatzen. Hori dela eta, dialektologia historikoa egingo badugu, ezaugarrien kronologia egitea beharrezkoa da:

Dialektologiak dihardugunean kronologiak jardun behar dugu baitezpada, hizkuntzaren historia eta dialektoen azterketa uztarturik baitaude. Alderdi kronologikoari dagokionez hizkuntza-ezaugarriak bereizteko ohiko sistemari heldzea gauza beharra du dialektologiak: zuzen eta bidezko da ezaugarriak *berrikuntza / hautu / arkaismo* banaketaren arabera aztertzea. (Camino 2008: 209)

Dialekto baten bilakabidea aztertu nahi denean, garrantzitsua da jakitea dialekto horrek dituen ezaugarriak noiz agertzen diren eta noiztik aurrera ez diren agertzen; horrek lagunduko digu ezagutzen, besteak beste, noiz hasi zen dialekto hori itxura hartzen eta besteengandik bereizten. Garrantzitsua da, halaber, jakitea ezaugarriek dialektoaren eremu osoa hartzen duten, muga gaingitzen duten ala dialektoaren eremuko leku zehatz batean agertzen diren, horrek, besteak beste, ezaugarrien kronologia egiteko ere balio baitezake.² Espazioak eta denborak eskutik helduta joan behar dute zeinahi dialekto edo hizkuntzaren azterketa diakronikoa egin nahi bada. Gurean maiz uste izan denaren kontra, hizkuntza komunitate bat, edo dialekto jakin bat hitz egiten duen gizatalde bat, ez da beti berdin, aldaketarik gabe mantendu. Aitzitik, hizkuntza komunitateak nekez mantentzen dira egonkor denbora luzez, are gutxiago erdiguneko komunitate bat, goi-nafarreraz mintzo dena kasu. Isoglosak zabaldu eta murriztu egiten dira denboraren poderioz, eta isoglosa berriak ere sortzen dira (Pilch 1988: 419). Hori dela eta, dialekto baten lekukotasun zaharrak aztertu eta haren ezaugarriak denboran kokatu eta kronologia eginda, dialektoaren edo hizkuntzaren garai ezberdinak ikusteko aukera egon daiteke.

Honako lan honen helburua da Lakarrak (1997) eta ondoren Lakarrak eta Gorrochateguik (2001) egindako euskararen periodizaziotik abiatuta, goi-nafarrera ar-

---

² Ik., orain, honetaz Regueroren liburua (2019: 499 eta hh), zeinetan Iruñeak foku gisa izan zezakeen indarrak hitz egiten baita, goi-nafarrerak dituen zenbait ezaugarrien kronologia kontuan hartuta; bestalde, Hockek (1991: 440; ik., orain, Reguero 2018 eta 2019) berrikuntzaren indarraren arabera hirutan banatzen du eremua: foku gunea, non berrikuntza sortu den eta, hots aldaketa bada, erregularki garatzen den; hondar gunea, non ez den berrikuntza hori iritsi; azkenik, bien artean trantsizio gunea dago, non berrikuntza iraungitzen den.

kaiko eta zaharreko zenbait ezaugarriren kronologia egitea. Horretarako, goi-nafarrera deritzon dialektoaren lekukotasun zaharretan aurki daitezkeen ezaugarriei begiratu diet. Jakina da Bonaparte hasi zela erabiltzen dialektoa izendatzeko modu hori XIX. mendeko errealitate bat erakusteko; beraz, aurrera baino lehen, ohar bat egin nahiko nuke: terminologia kontuengatik, goi-nafarrera deitu diodan arren, anakronikoa izateko arriskua daukat. Erdi Aroko lekukotasunei begiraturik, ez dirudi berariaz «goi-nafarrerari» buruz hitz egin dezakegunik. Horregatik «Erdi Aroko Nafarroako euskara» deitu diot; eta galde liteke, zer diferentzia egon zitekeen Erdi Aroan, adibidez, Nafarroan, Gipuzkoan eta Lapurdin hitz egiten zen hizkeren artean? Izan ote daiteke Erdi Aroko Nafarroako euskara hori Lakarrak (2011) Erdialdeko Euskara Batu Zaharra deitzen duenaren parte? Garai arkaikoan testu eta, beraz, ezaugarri gehiago agertzen dira, eta ezaugarri eksklusibo batzuk ere badaude, baina nahikoak ote dira orduko Nafarroako mintzoa Gipuzkoatik edo Lapurdikotik bereizteko? Euskal dialektologia diakronikoan aitzinatu ahala bakarrik jakingo dugu benetako bereizketarik bazen ala ez.

Lan honetan saiatuko naiz erakusten dialekto horretakotzat hartu izan diren ezaugarri batzuk 1400. urtetik aurrera agertzen direla eta beste batzuk askoz ere berriagoak direla. Hori horrela, dialektoaren periodizaziorako langai batzuk aurkeztu eta garaikatze zirriborro bat eskainiko dut, testu idatzietan agertzen diren ezaugarriak kontuan hartuta.

Esan gabe doa dialektologia diakronikoa gurean ez dagoela nahi genukeen bezain aurreraturik eta euskalkien azterketa diakronikoa kasu askotan egiteko gauza garrantzitsuen itxaron-zerrendan dagoela (ik. Lakarra 2011). Gutxi izan dira orain arte goi-nafarrera ikuspuntu diakronikotik begiratuta aztertu duten lanak, baina bada dira batzuk. Pagolak (1995), esate baterako, Nafarroako euskararen historia moduko bat egiten du, zentzu zabalean; hau da, kanpoko eta barneko historiak aztertu ditu. Bestalde, Caminoren (2003) eta Aldairen (1999) ikerketek hegoaldeko goi-nafarreraren irudi osatua eskaintzen dute. Nafarroako euskararen historia ulertzeko, Salaberriren (1998, 2000, 2002, 2010 eta 2012) lanak ere ezin bazter daitezke.³ Regueroren (2019) liburuan goi-nafarreraren beste azterketa egiten da: garai zaharreko eta arkaikoko testuei ikuspuntu bateratuarekin begiratu eta horien azterketa sistematikoa egiten du, ezaugarrien kronologia ardatz duela.

Azken finean, euskararen dialektoen historia ezagutzea euskararen beraren historia ulertzea eta ezagutzea da, eta Euskara Batu Zaharraren ondoko dialektalizazioa nola gertatu zen ulertzeko, dialektoen lehen lekukotasunak ongi aztertu eta ezaugarriei ongi begiratu behar zaie.

2. Periodizazioa zergatik eta zertarako?

En todo proceso que se desarrolla en el tiempo, sea físico o social, una situación no es más que la continuación y el desarrollo de la situación anterior: también aquí *omnis cellula e cellula*, según decía Virchow o, en otras palabras, todo estado de lengua procede de otro anterior. Si tomamos una situación (un estado de lengua) como inicial, esto sólo ocurre por razones de conveniencia, de comodidad, si no *ab ovo*, sí al menos a partir de algún estado de cosas que se elige para que haga de punto fijo en el océano del devenir universal. (Mitxelena, 1981: 518)

³ Ik., orain, Iruñeko euskarari buruz Santaziliak eta Zuloagak (2018) egindako saioa.

Mitxelenak azaltzen duen moduan, hizkuntza egoera zehatz bat beti izango da aurreko baten ondorio eta hurrengoaren aurrekari. Diakronistak hizkuntzak denboran zehar izan duen bilakabidea aztertu nahi duen heinean, beharrezkoa zaio hasiera puntu bat eta amaierako beste bat finkatzea. Bada, hizkuntzen egoera berberarekin topatzen gara dialektoei ikuspuntu historikoarekin eta kronologikoarekin begiratu nahi diegunean. Hori dela eta, hizkuntzalariak, edo kasu honetan dialektologoak, berak finkatu behar ditu, ahal dela ohiko estandarrei edo aurretiaz finkaturiko irizpide zehatzei jarraituz, hasiera eta amaierako mugak. Arestiko aipuan ikusi bezala, iker-tzaileak berak erabaki dezake zeren arabera egiten duen banaketa hori. Pagola (1995), adibidez, goi-nafarreraren azterketa diakronikoa egiten duelarik, Antzin Aroko geografo greziarrek baskoiez idatzitakoetarik abiatzen da; Reguero (2019), aldiz, lehen lekukotasun idatziak agertzen hasten diren garaitik aurrera hasi da.

Hizkuntzaren garaiak bereizteko, Lakarrak (1997) erakusten duenez, hizkuntzari loturiko zeinahi datu izan liteke arrazoaia, hizkuntzaren barnekoa edo kanpokoia izan. Nolanahi ere den, kanpo eta barne eragileek ez dute pisu bera hizkuntzaren periodizazioa egiteko; eta beharrezkoagoa da hizkuntzaren barneko datuak erabiltzea kanpokoak baino; azken horietara jotzen da barnekoak aurkitzen ez direnean.

Hizkuntza eta dialektoak aldatuz doazela ukazina da; aldaketak, ordea, ez dira erritmo eta aldi berean gertatzen, eta horien pilaketek aldaketa kualitatiboa eragiten dute. Behin aldaketa kualitatiboa gertatu ondoren izango dugu beste hizkuntza egoera desberdina.

Nafarroako testu zaharrei begiratzen dien ikerlaria ohartuko da XVIII. mende akabuko Utergako dotrinako hizkerak eta XVII. mendearen lehen erdialdean Beriain utergarrak baliatu zuenak ez dutela dialektoaren egoera berbera erakusten. Bestek beste, lehenak *ua* > *ue* eta *ia* > *ie* bilakabideak ditu; Beriainek, aldiz, ez du halakorik. Lehenak *eu* > *au* egiten du, Beriainek, ordea, ez. Datibo pluralean *-egi* agertzen da dotrinan, baina Beriainek beti egiten du *-ei*. Halaber, Bonaparteren ondareko Berako dotrinak eta XVII. mende bukaeran Miguel Elizalde etxalartarrak eta bere izebak idatzitako gutunei begiratzen badiegu, ohartuko gara ez dutela hizkera bera islatzen, biak Bortzirietakoak izan arren.⁴ Bistan denez, garai batetik bestera dialektoaren ezaugarriak aldatu egin dira.

Ondorioz, hizkuntza ezaugarrien arabeko periodizazio bat finkatzea lagungarri izan daiteke hizkuntzaren edo dialektoaren bilakabidea sakonago ezagutzeko. Ez hori bakarrik; data ezagunik gabeko testuak edo oker datatu direnak noizkoak izan daitezkeen jakiteko parada ere ematen du periodizazioak. Hain zuzen ere, horri esker proposa daiteke Urritzolako olerkia XVIII. mendearen bigarren erdialdekoa dela eta ez, Satrustegik proposatu bezala, XVII. mende hasierakoa (ik. hemen 5.1 eta Reguero 2019: 573).

Lakarrak (1997) eta, ondoren, Gorrochateguik eta Lakarrak (2001) egin zuten euskararen lehenengo periodizazio saioa hizkuntzaren barneko ezaugarrietan oinarriturik (cf. orain Ulibarri 2013 eta, berrikiago, Gorrochategui, Igartua & Lakarra 2018). *A priori* banaketa hori baliatu dut goi-nafarrerarena egiteko eta ikusteko periodizazio hori bat etor daitezkeen goi-nafarrerak duenarekin, eta saiatuko naiz erakusten dialektoaren ezaugarrien eta horien bilakabideen arabeko periodizazioa bat etor

⁴ Mikelestorena lesakarraren liburuko euskararekin konparaketa egitea ere interesgarri izan liteke.

daitekeela Lakarrak (1997) proposatutakoarekin, nahiz eta batzuetan muga lauso samar dagoen eta data zehatzak mugitu daitezkeen. Gainera, hizkuntzaz landako gertarek ere antzeko garai banaketa berresten dute. Beraz, hauek genituzke Euskara Batu Zaharraren (EBZ) ondoko garaiak:

1. Erdi Aroko Nafarroako euskara: EBZ zatikatzen hasi eta lehen testu eta esaldiak agertzen hasi bitarteko garaia. Orduko hizkuntza ezagutzeko, batez ere, lekukotasun onomastikoak eta esaldi laburrak ditugu (cf. Reguero 2012 eta, orain, Salaberri 2018).
2. Goi-nafarrera arkaikoa: 1400-1600 bitartekoa.⁵ Mende horretan hasten dira goi-nafarreraz idatzitako lehen testuak azaltzen, esaterako 1416an idatzitako gutunak. Nolanahi ere, lekukotasun ugariak XVI. mendeko auzibideetan jasota dauden esaldi eta testu laburrak dira.
3. Goi-nafarrera zahar eta klasikoa: 1600-1745. XVII. mendetik aurrera testu luzeagoak ditugu; bestek beste, 1609ko olerki sarituak, Beriain eta Elizalde. Auzibideetako esaldi laburrak ere asko dira garai honetan.
4. Lehen goi-nafarrera modernoa: 1745-1890. Garai honetatik aurrera, goi-nafarrera aurreko garaian baino gehiago erabili zen idatzirako. Bereziki Nafarroan han eta hemen predikari lanetan aritu zirenen sermoi andana dugu: egile ezezaguneko Muruzabalgoak eta Goñerrikoak ditugu, eta ezaguneko Markotegik, Martinez de Morentinek eta Juan Martin Iberokoak idatzitakoak. Mikelestorenaren eta Mendibururen lanak garai horretakoak dira, baita, geroxeago, Joakin Lizarraga Elkanokoarenak ere. Testu gehiago izanik, ezaugarri gehiago agertzen dira garai honetan, eta hizkerak bereizteko aukera dago.

Saio honetan 2. eta 3. garaiak aztertuko ditut batez ere. Dena dela, horretarako kontuan izan behar dira bai lehenagoko lekukotasunak bai gerokoek erakusten dituzten ezaugarriak, batez ere garaiak ezaugarrien arabera definitu nahi badira.

3. Goi-nafarrera arkaikoa

Garai honetako lekukotasunak oso urri eta mugatuak dira. Hori dela eta, bertatik atera daitezkeen ondorioek oztupo ugari dituzte. Hala ere, goi-nafarrera arkaikoa Erdi Aroko bereizten duen ezaugarri badi.

3.1. Nafarroa Garaian agertutako Erdi Aroko euskarazko lekukotasunak (cf. Reguero 2011, 2012) erakusten dutenez, orduan baziren bokal luze edo bikoitzak: *Zaarra* (Leire, 1055, 1085), *Arteeta* (Iratxe, 1087), *Insauspeeco* (Iratxe, 1203), *Ceea* (Iratxe, 1210), *Laarça* (Iratxe, 1218), *Beengoa* (Galar, XIII. mendea). Aldiz, Erdi Aroan Nafarroako euskarak zituen bokal bikoitz horiek bakandu egin ziren, zenbait eremutan bederen, XVI. menderako. Nafarroatik kanpo, mendebaldeko hizkeretan, adibidez, bokal luzeek gehiago iraun zuten eta euskara zaharrean oraindik mantentzen ziren (ik., adibidez, Mounole & Gómez 2018: 495); beraz, erdialdeko hizkerak

⁵ Lakarrak (1997) euskara arkaikoaren abiatze urtea 1545ean finkatu bazuen ere, Etxepareren liburuaren argitaratze urtearekin, Mounole eta Lakarrak (2018) 1400. urtera aurreratu dute; euskara zahar eta klasikoarenak, ordea, bere horretan mantentzen dira; ik. Mounole & Gómez (2018).

bazterretakoak baino berritzaileagoak direlako erakusle izan daiteke ezaugarri hau. Garai arkaikoko Nafarroako lekukotasunetan, bokal bikoitzak izan zitzaizkiren hitz gutxiago aurkitu ditut, baina, nolana ere, beti bokal bakuna duten adibideak agertzen dira: *Çarrac çarr aynchu* (1597) eta mendearen akabukoak bide diren Aresoko otoitz zaharretan *len[...]*, *lenena* ditugu.⁶

3.2. Arestian ikusitako bilakaera lehen zegoen ezaugarri baten galera da, hau da, berrikuntza negatiboa da, eta erdialdeko mintzoen izaera berritzailea isla dezakeen arren, dialektalizazioa ulertzeko interesgarriagoak izan daitezke berrikuntza positiboak (Camino 2008). Goi-nafarreraren kasuan, lehen lekukotasunetarako badira berrikuntza dialektal zaharrak; esate baterako, sinkopak.

Gaur egungo goi-nafarreraren ezaugarritzat hartu ohi dira sinkopak (Zuazo 1998: 10 eta Camino 2009: 349). Dirudienez, ezaugarri hori aski zaharra da. Dagoeneko xv. mendekoa den Pater noster txikian *apostru* dugu,⁷ eta *burçagui* agertzen da 1420. urteko testamentu batean (Reguero 2012: 101). Hurrengo mendean *drauçut* (Zufia, 1552) eta *atra çuen* (Iruñea, 1596) ditugu sinkoparen adibide.

3.3. Ikusitakoaz gain, goi-nafarrerak duen beste ezaugarri nagusietarik da instrumentaleko apikaria (Reguero 2015a: 594-595); eta testu zaharretan begiratu gero, goi-nafarreraren ia eremu osoan agertzen da, salbu eta iparraldean, ipar-mendebaldean eta mendebaldean (Erronkaribarren eta Zaraitzun ere ez dago) —ik. Reguerok (2019: 425) aurkezten duen mapa—. Lekukotasunek erakusten dutenez, XIII. menderako bazen ezaugarri hori Nafarroan eta ordukoak dira Nafarroako Foru Orokorrean agertzen diren *ones* eta *gaiçes*. XVI. mende hasieran *dudanas* eta *duquedanas* ditugu Uitziko ezkontza fedean. Mende horren akabukoak diren Aresoko otoitz zaharretan ere kasu gehienetan bizkarkaria agertzen da, baina behin apikaria da: *gucis*.⁸

3.4. Horrezaz landara, hedadura zabalagoa du eta ekialde zabaleko berrikuntza da bizidunetan postposizioekin *-gan*-ekin batera *baita*-erabiltzea. Ez dirudi inon, beraz ezta Nafarroa Garaian ere, sistematikoki ordezkatu duenik batak bestea, baina berrikuntza zaharra da eta dagoeneko xv. menderako islatzen da dokumentuetan: *Done Johane Garacicoec dute gracia erregue baytaric* (1416ko goi-nafarrerazko gutunetan). Aipatu bezala, ez da sistematikoa ezaugarria, bi egiturak agertzen baitira testu zaha-

⁶ Badira beste adibide hauek ere: *vellaco çarra* (Idozin, 1541), *vellaqua çarra* (Idozin, 1558), *errumes çar* (Añorbe-Tirapu, 1546), *agot çarrori* (Iruñea, 1573), *cornudo çarra*, *adaburu çarra* (Iruñea, 1584). Edonola ere, ez dago garbi adibide horietako *zar* ‘zahr’ hitzarekin edo ‘txar’-ekin erlazionatu behar den. Lehenarekin bada, arestikoeekin batera sar daitezke zerrendan; bigarrenaren kasuan, ordea, tentu handiagoz ibili behar da. Etimologikoki lotuta egon badaitezke ere, hasperenaren galerak eta bokal bakuntzeak beste kronologia bat izan dute (ik. honetaz zer esaten duen *EHHE-200* hiztegi etimologikoak; s.v. *zahr*).

⁷ *Apostru* ez da testuetan gehiago lekukotzen, baina sinkoparen gainerako adibide zaharrekin batera aurkezten du Mitxelena *FHVn* (§20.14).

⁸ Aresko otoitzetan kasu bakarra izanik huts gisa har badaitezke ere, 1608ko Aresoko esaldietan (ik. Reguero 2019) instrumentalean beti agertzen da *-s*. Egia da bokal artean edo hitz hasieran, batzuetan, <s> agertzen dela bizkarkaria espero denean, edo txandaketa dagoela, *çiçiña* eta *siçquina*, baina hitz bukaeran eta herskari aurretik, ez dago txandaketarik, *gaysto* eta *-s* dago beti. Beraz, Hockek (1991; ik. hemen 2. oharra) proposatzen duen trantsizio gunea izan zitekeen; alegia, Nafarroaren erdigunean sortutako berrikuntza ozta-ozta irits zitekeen, ez zen erabat orokortu eta denborak aurrera egin ahala galdutako egin zen ezaugarri hori.

rretan, salbu adlatiboan: *baitara* berandu arte ez da agertzen, eta orduan gutxi. Mendiburuk eta Lizarraga Elkanokoak dute bakarren bat; ezaugarri hori lagungarri izan daiteke, beraz, testu bat goi- nafarrera zaharrekoa den edo modernoa den jakiteko.

3.5. Berrikuntzen artean, lehen testuetarik sistematikoki agertzen dira *joan* aditzaren *noaie*, *goaie* ‘hoa’ eta antzeko formak: *goaie* ‘hoa’ agertzen da dagoeneko 1593ko Barasoingo esaldi batean. Ondotik, beti agertzen da forma hau, 1745 aurreko testuetan behinik behin.

3.6. Zuazok (2008: 191-194) erdiguneko berrikuntzat dakar *-te* pluralgilearen erabilera. Merezi luke atzizki horrek adizkien arabera izan duen bilakabidea aztertzea eta, batetik, trinkoei begiratzea eta, bestetik, laguntzaileei. Horietan ere sailaren arabera ez bide da berbera izan hedadura.

Nafarroari dagokionez, NOR-NORK sailean ‘haiek’-i dagokio eta, *edun-ekin zein *ezan-ekin agertzen da. Aspaldikoa bide da atzizki honen erabilera, eta dagoeneko xv. menderako lekukotzen da: *dute* daukagu Matxin de Zalba eta Martin de San Martinen arteko 1416ko gutunetan; era berean, *bizate* dugu mende horren akabuan, 1494an, Nafarroako kondestableari kantatutako koplari. xvi. mendean egoera bertua da: 1551n *dute* dugu Gorritiko esaldi batean, *dute* eta *duten* agertzen dira Olatzagutian⁹ 1548an, baina baita *duen* pluralekoa ere. Horrek iradoki lezake Nafarroaren erdiguneko berrikuntza ez dela erabat iritsi mendebaleko ertzerara (Zaraitzun eta Erronkaribarren ere ez da berrikuntzarik; nahiz eta noizbehinka Zaraitzun *-te* ager daitekeen); areago, Gipuzkoa ondo-ondoan dagoen Intzan 1610ean *çaitue* dugu eta 1611n bi aldiz *due*.

NOR-NORI-NORK sailari dagokionez ere, ‘haiek’-i egiten dio erreferentzia eta honetan ere antzeko kronologia bide du: *didate* dugu Olatzagutiko 1548ko ezkontza hitz-ematean, eta Iruñeko 1596ko esaldi batean *diote*. Hedadura aldetik, bat dator *edun-ekoarenarekin eta Gipuzkoa ondoko Areson xvi. mende bukaeran *-e* dugu: *dizquigueney*.

Esan dugunez, testu zaharretan pluraleko 3. pertsonari dagokio *-te* pluralgilea, eta *duzute* gisakoak berriagoak dira. Esaterako, Goizuetako 1753ko sermoian *duzutenac* agertzen da (Reguero 2015b), baina lehenago zaila da halakorik ediretea.¹⁰ Adibidez, 1569an Ezkurran lekukotutako esaldi batean *didaçue* dugu; xviii. mendean akabuan *zaizue* eta *duzue* ditu Utergako dotrinak.

3.7. Nafarroako euskaraz destinatiboan *-(r)entzat* (ipar-mendebaldean) eta *-(re)ndako* (gainerakoan) atzizkiak agertzen badira ere —ik. Apaluzaren lana egun duten banaketaz (2012: 316-317)—, goi- nafarreraz ekialde zabalekoa den *-(re)ndako* da testu zahar gehienetan agertzen dena (Reguero 2019: 426-427). Aurki daitekeen adibide zaharrena 1576koa da: *enetaco* dago Anozibarko esaldi baten (Santazi-

⁹ Olatzagutiko lekukotasun zahar horretan pluralean *duen/duten* txandaketa badago ere, gaur egun Burundan beste sistema bat erabiltzen da, itxuraz arkaikoagoa (ik. Zuazo 2010). Ez dut, oraino bederen, azalpenik horretarako.

¹⁰ Testu berriagoetan ere ez da erraza Nafarroan halakorik agertzea; beraz, Gipuzkoatik iritsi baina gutxi zabaldu den berrikuntza dela ematen du.

lia 2017). Ezaugarri hori mendebaldeko hizkera batzuetan ere agertzen da;¹¹ beraz, ikuspuntu sinkronikotik hautua bide den ezaugarri hori, ikuspuntu diakronikotik berrikuntza edo arkaismo den azaldu beharko da noizbait (cf. Camino 2009: 404; Ulibarri 2015: 40-41; Reguero 2019: 6 eta hh). Edonola ere, bata edo bestea izan, goi-nafarrera gehiena ekialdera lerrarazten du isoglosa horrek, Lapurdi eta Gipuzkoatik bereizita.

4. Goi-nafarrera zaharra

xvii. mendetik aurrera, lekukotasun kopuruak eta beren luzerak gora egiten du nabarmen, eta ordurako badira lehenago lekukotu ez diren zenbait berrikuntza. Mende horretan lehen aldiz lekukotzeak ez du esan nahi, hala ere, aurreko mendean ez zegoenik, idatziz agertzen ez dela baizik; eta askotan horretarako testuingururik ez dago aurreko mendean.

4.1. Hori gertatzen da partizipio pleonastikoekin, esate baterako. xvii. mendean ez da sistematikoa, baina maiz erabiltzen dira orduko idatzietan: *egondu*, *ibildu*, *izandu*, *jaquindu*, ditu, besteak beste, Beriainek, eta Zannettiren kredoan *ucandu* dator. Aurkitu ditudan adibide zaharrenak xvi. mende akabukoak dira: *yçandu* (Iruñea, 1596), *içandu* (Nagore, 1599) eta *izandu* (mende bukaerako Aresoko otoitzetan). Ezaugarri hori erdiguneko hizkerek egindako berrikuntza da, baina eremu osoan ez da berdín egin: *-ndu* amaiera dago Gipuzkoan (cf. Reguero & Gómez 2015) eta Nafarroan xvii. mendearen hasieratik; Lapurdiko kostaldean, aldiz, *izatu* eta *egotu* partizipio pleonastikoak agertzen dira. Lehen aldiz Materrak erabiltzen ditu forma horiek, baina ez 1617ko argitalpenean, baizik eta 1623ko berrargitalpenean datozen testu erantsietan. Etxeberri Ziburukoak ere usu erabiltzen ditu aldaera horiek.

4.2. Garai horretan goi-nafarreraz sistematikoki agertzen den ezaugarria da *eduki* aditzaren *-zki* pluralgilea, lehen lekukotasunetatik hasita agertzen baita: *dausquin* dugu Iruñeko 1612ko esaldi batean; Beriainek ere sistematikoki *dauzquiteneý*, *dauzqui*, *dauzquigu* gisakoak erabiltzen ditu. Halaber, Urdozko 1687ko aferako lekukotasunetan *badauzqui* agertzen da. Tamalez, lehenagoko lekukotasunetan ez da agertzen *eduki* aditzaren pluraleko formarik, eta ezin jakin, beraz, zer zegoen; hortaz, ez du balio goi-nafarrera zaharra arkaikotik bereizteko. Edonola ere, ezaugarri hori xvii. mendearen hasierarako agertzeak badu bere garrantzia ikuspuntu dialektologikotik, goi-nafarreraren ezaugarri eksklusiboa izanik, ordurako dialektoa itxura hartuta edo hartzen ari zela erakuts baitezake.

4.3. Berrikuntzez mintzo garelá, aipatzea merezi luke hegoaldeko goi-nafarreraren ezaugarria den iraganeko *-n* galtzea (ik., honetaz, Camino 2003: 54-55). Hori ere xvii. menderako maiz agertzen da. 1598koa den Etxauriko lekukotasun batean aurki daitezke, dagoeneko, lehen adibideak: *joaninça*, *arttu cerauta*, *ninça*, *nio*, *çerauda*. 1609ko olerki sarituetan ere, beti dira *-n* gabeko formak, salbu eta Ezkurrak dakarren *eri çíran*. Beriainek gehienetan *-n* du iraganean, baina ez beti. Izatez, uter-

¹¹ Testu zaharretara joz gero, mendebaldean Juan Zumarraga durangarraren idatzietan *-endako* ageri da, *orrendaco*; eta Deba ibarrean *-endako* dugu (Zuazo 2006: 1012).

garra izanik, *-n* galtzea badagokio ere, Iruñeko euskaraz idazten duela aitortzen duenez, pentsa liteke Iruñean ez zela amaierako kontsonantea (beti?) galtzen; eta halaxe erakusten bide dute, esaterako, Iruñeko lekukotasun diren *eçinan* (1564), *atra çuen*, *yçandu çuen* (1596) adibideek. Bide batez, iparraldeko eta hegoaldeko goi-nafarrerak bereizten dituen ezaugarri hori XVI. menderako lekukotzeak esan lezake ordurako, bien arteko aldea bazela, geroago dutena baino txikiagoa izan arren.

Esan beharra dago, orain arte zenbait ezaugarri aurkeztu ditudan arren, ez dagoela garbi eta lausoa dela goi-nafarrera arkaikoaren eta zaharraren arteko etena; azken horren ezaugarritzat hartu dudana aldaketaren bat XVI. mende bukaeran, azken hamarkadan agertzen da; beste zenbait, aldiz, XVII. mendean ondo sartuta gaudela islatzen dira idatzian. Lekukotasunak urriak dira, eta dituzten ezaugarriak nahiko orokorrak dira ondorio zehatzak ateratzeko. Hori dela eta, zaila da garaiak ondo markatzea. Beraz, ez dirudi, momentuz behintzat, ezaugarri bat aski zaigunik garai bata bestetik bereizteko. Ezaugarrien konbinazioa eginda, ordea, garaiak nolabait defini litezkeela dirudi.

5. Lehen goi-nafarrera modernoa

Goi-nafarrera zahar eta klasikoaren eta lehen goi-nafarrera modernoaren etena lehenak arkaikoarekin duena baino askozaz garbiagoa da. Bi garaien arteko jauzia XVIII. mendearen erdialdean, 1745-1750 bitartean, jar dezakegu, eta horretarako lagungarri hizkuntzaren barneko zein kanpoko aldaketak eta eragileak har daitezke kontuan. Regueroren (2019) eta Santaziliaren (2015, 2017, 2019) lanei esker, goi-nafarrera arkaiko eta zaharra hobetoxeago ezagutzen baditugu ere, lehen goi-nafarrera modernoa deitu diodan garaiko testuak sistematikoki aztertu gabe daude oraindik; beraz, ez da erraza garai hori definitzen laguntzen duten ezaugarriak zehaztea. Edonola ere, ondoko lerroetan zenbait ezaugarri ikusiko ditugu, 1745etik aurrera agertzen direnak, baina lehenago ez. Areago, aurkeztuko ditudan ezaugarri batzuek goi-nafarreraren barruko hizkerak bereizteko ere balio dezakete.

5.1. 1745etik aurrerako testuek lehenagokoez ez dituzten ezaugarri ugari dituzte.¹² Horien artean nabarmenetarik $u_a > u_e$ eta $i_a > i_e$ bilakabideak dira. Nafarroaren barruan, ez da hizkera guztietan agertzen, baina agertzekotan XVIII. mendearen erdialdetik aurrera agertzen da.¹³ 1745 aurreko testuek ez dute halakorik, eta hori kontuan izatea lagungarri izan da Satrustegik (1987: 50-52) ezagutzera emandako Urritzolako olerkia gutxi gorabehera datatu ahal izateko. Satrustegik XVII. mendearen erdialdekotzat zeukan, eta 1609ko olerki sarituekin alderatu zuen. Hala ere, beste ezaugarri batzuekin,¹⁴ $u_a > u_e$ eta $i_a > i_e$ bilakabideak dituela kontuan izanda, XVIII. mendearen bigarren erdikoa dela pentsatzeko arrazoiak daude.

¹² Honetaz saio interesgarria dauka Salaberrik (1994), Elizalderen euskara eskualde bereko testu berragoekin konparatzen baitu.

¹³ Goi-nafarreratik kanpo ere agertzen da ezaugarri hori, baina ez bide dute kronologia bera; ik. gai honetaz Zuloaga (2017).

¹⁴ Besteak beste, grafian ez du inoiz <ç> erabiltzen, eta horren ordez <c> eta <z> ditu. Horrek testuaren berritasunaren alde egiten du.

5.2. Garai horretantxe hasten da datibo pluraleko *-eri* idazten. Lehena erabiltzen Frantzisko Elizalde da, 1735ean, baina hirutan besterik ez dakar: *ayeri* bi aldiz eta *bienaventuratueri*. Gainerako guztietan *-ei* erabiltzen du. Testu berriagoetan, oro har, ezaugarria ez da sistematikoa eta *-eri* atzizkiarekin batera *-ei* ere erabiltzen da, modu paretsuan. Bestalde, *-eri* aldaerarekin batera, Nafarroako hego-mendebaldean *-egi* agertzen da, beti ere 1745 ondoko testuetan, ordurako eremu horretan azpizizkera bat egon zitekeen erakusle.

5.3. Goi-nafarrerak duen ezaugarrien artean dago genitibo singularrean *-aren* > *-ain* eta geroaldian *-nen* > *-in* egitea.¹⁵ Bi ezaugarri horiek ere lehen goi-nafarrera modernoarekin agertzen dira, ez aurretik. Dena dela, orain ere Elizalde da *egoïn* 'egonen' dakarren lehena. Hala ere, adibide hori bakarra da; forma osoak, aldiz, usu erabiltzen ditu. Mikelestorena lesakarrak¹⁶ *esain*, *emain* eta gisa horretako formak erabiltzen ditu sistematikoki dagoeneko XVIII. mendearen erdialdean.

Aurreko puntu horietan saiatu naiz erakusten XVIII. mendearen erdialdetik aurrera agertzen diren ezaugarri batzuen bidez, dialektoaren barruan aurki daitezkeen hizkerak bereizten has gaitzkeela.¹⁷ Horren indargarri dirateke, beharbada, kanpoko eragileak ere, oro har, gainerako euskalkiekin gertatzen den bezala. XVIII. mendearen erdialdean nabarmen ugaritu ziren euskaraz predikatzen zuten apaizen euskarazko sermoi idatziak (ik. Bidador 2004: 48-51), eta garai honetakoak dira, besteak beste, Nafarroako hainbat lekutako sermoiak biltzen dituen Muruzabalgo bilduma (Satrustegi 1987), Goñerriko sermoiak, Goizuetako sermoia (Reguero 2015b), eta Markotegik, Juan Martin Iberokoak, Martinez Morentingoak eta Joakin Lizarraga Elkanokoak idatzitako sermoiak. Bestalde, sermoiez landara, Larramendiren eragina duten idazle jantzien liburuak ere baditugu, Mikelestorenak eta Mendiburuk goi-nafarreraz idatzirikoak kasu.

6. Zenbait ohar

Amaitu aurretik, zenbait ohar egin nahiko genituzke XVIII. mendetik aurrera hedatu baina berrikuntza zaharragoak diren ezaugarriez.

6.1. Horietatik lehena da *-it-* pluralgilea *-zki-*ren partez erabiltzea. Hainbat iker-tzailek (Zuazo 1998; Camino 2009) gaur egungo goi-nafarreraren ezaugarri eskusibotzat hartu izan dute. 1745 aurreko testu zaharretan begiratuta, lehen aldiz Berako olagizonaren gutunetan agertzen da; bertakoak dira *bidaldu ditidazunac* eta *emanen tidazu*. Dena dela, garaiko Nafarroako testuetan ez da beste inon ageri; XVIII. mendearen bigarren erdialdetik aurrera hasten da maiztasun handiagoz agertzen. Beraz, badirudi orduan sortu bazen ere, ez zela hedatu askozaz geroagora arte.

¹⁵ Goi-nafarreraz landa, Pirinioez bestaldeko hizkera batzuek ere badute ezaugarri hori.

¹⁶ Bortziritako lekukotasun berriagoetan ez da ezaugarri hori agertzen, eta gaur egun ere ez dago (Zelaieta 2008); beraz, beste nonbaitetik hartu zuen ezaugarria Mikelestorenak, itxuraz bederen.

¹⁷ Beharbada, ezaugarri horiek lehenago baziren ahozko euskarari, baina iritsi zaizkigun ezaugarriak idatzizkoak direnez, hizkuntzaren historia egiten dugunean, ezinbestean, hizkuntza *idatzia*ren historia egiten dugu (Lakarra 1997). Edonola ere, testu idatzietatik idoki daiteke ahozko hizkuntza erabiliaren aztarnarik, horren xerka ibiliz gero (Reguero prestatzen).

6.2. Antzeko egoera dute adizki aferesidunek. Zuazok (1998) Nafarroako egungo euskararen ezaugarri esklusibotzat dakar. Denboran atzera egin eta testu zaharrei begiratzen badiegu, horien lehen agerraldia, Nafarroan, xvi. mendean aurkituko dugu, Amenduxen olerkian: *Ycuste tut*. Hala ere, denbora luzean kasu bakarra da; pentsa liteke forma hori eta geroaldiko *baturen* forma Nafarroa Behereko hizkeraren eraginagatik izatea (ik., honetaz, Salaberri 1996). Jimeno Juriok (1996) azaltzen duenez, Amendux familiaren jatorria Donapaleu aldean dago eta Iruñean Pirinioez bestaldekoak ziren senitartekoak inguruan izaten zituzten. Gogoan izan dezagun mende berean Etxeparek ere bazituela adizki aferesidunak.

Ondorioz, goi-nafarrerazko lehen kasu ziurra xvii. mende bukaeran agertzen da, Bortzirietan hau ere: Berako olagizonak eta Etxalarko Miguel Elizalde izabari idatzitako gutunetan. Badirudi Bortzirietako euskarak, honetan bederen, bat egiten duela Lapurdiko euskararekin, Gazteluzarrek, *zertako tugu hedoiak* eta Etxeberri Ziburukoak *ekhartcen tic, eman tutçun* dituzte garai horretantxe. Nafarroari dagokionez, ezaugarri hori xviii. mendearen erditik aurrera nagusitzen da; besteak beste, Lizarraga Elkanokoak gisa horretako adizkiak darabiltza eta Bonapartek aditz tauletan aferesidunak sartu zituen.

6.3. Azkenik, fosildurik eta galtzear dauden bi ezaugarri aipatuko ditut. Bateko, *iron aditza dugu; besteko, aoristoa. Lehenari dagokionez, Padillak (2013) erakutsi berri du aditz hori ekialde zabalekoa izan dela eta, lekukotasunek iradoki lezaketenez, Nafarroan ere erabili izan den laguntzailea da. Halarik ere, lehen lekukotasunak agertzerako emankortasun urria duela dirudi eta ez da maiz erabiltzen den aditz laguntzailea. Urritasunak gorabehera, xvi, xvii eta xviii. mendeetan eta Nafarroako eremu desberdinetan aurkitu ditut aditz laguntzaile horren lekukotasunak: *suc ezindiro erran* (Lesaka, 1549), *Luis Delcarte noble persona, edan diroque ardo ona* (1664), *eman diroque* eta *jan diro* (1609ko Aldazen olerki saritua), *eguin guindiro* eta *adi guindirola* (1729ko sermoia). Berrianez ere baditu zenbait adibide, eta batzuetan trinko gisa erabiltzen du: *nola bayta ambat diroquena Iaugoycoarequi, ecin ciroquetat, ambat diroquenic, gueyen diroquenari, ala ecin diroquenac*.

Aoristoari dagokionez, Lakarrak (1997) eta, orain, Mounolek eta Gómezek (2018) erakutsi dutenez, euskara arkaiko eta zaharraren arteko desberdintasuna markatzen du aoristoak. Garai arkaikoan agertzen den aditz mota hori ia desagertu egiten da 1600etik aurrera. Nafarroan, beharbada erdiguneko mintzoez izaera berritzailearen isla, iduriz lehenago galdu zen; fosildurik gelditu diren adibide batzuk besterik ez ditugu, trinkoak zein perifrastikoak.¹⁸ Guztiak Isastiren erretrauetan agertzen dira; eta bertatik atereak dira adibideok:

- 1) (30) *Eliza ceguienac aldarea, aldaria ceguienac abbadea* «El que hizo la yglesia el altar, el que hizo el altar el abad».

¹⁸ Aoristiko trinkoen zein perifrastikoen galeraren kronologia ez da berbera izan euskaraz. Goi-nafarreraren kasuan, ordea, 6 adibide besterik ez ditugunez ez da erraza ondorio sakonagorik ateratzen. Ditugun horietatik 4 dira trinkoak, *esan* eta *egin* aditz dinamiko adizkiak (ik. Mounole 2014), eta bi perifrastikoak (biak erretrau berean), *edin laguntzailearekin. Interesgarri bide da ohartaraztea Isastiren obraren xviii. mendeko kopia batzuetan aoristo perifrastiko bat desagertu egiten dela eta *arutz cietean* → *aserracean* bilakatzen dela. *Arutz* aditzari buruz, ik. Reguero (2019: 187-188).

- 2) (44) *Guezurra nenzan Guetarian ni ichean ta ura atarian* «Mentira dige en Guetaria, yo en casa y ella a la puerta».
- 3) (50) *Illac aguin zeguian, bicia bere naya* «El muerto mandó, y el vivo hizo lo que quiso».
- 4) (81) *Unaiac arutz citean, gastac aguer citean* «Los baqueros riñieron, los quesos parecieron».

Errefrauok 1625ean jaso baziren ere, lehenagoko hizkuntza egoera baten isla dira (cf. Lakarra 1996; Mounole 2014) eta ezin bide daitezke goi-nafarrera zaharraren lagintzat hartu. Gainerako testu guztiei begiratzen badiegu, ikusiko dugu xvii. mendeko galdurik dagoela aoristoa Nafarroan. xvi. mendean egoera zein zen jakiteko oztopo gehiago dago, ez baitugu iraganeko adizki ugari. Goi-nafarrera arkaikoko lekukotasunetan iraganeko adizki hauek aurkitu ditut: *jayo çan*, [*Jayo*] *çen*, *igaro çuen*, [*sac*] *rificatu çuen*, *il çuen*, *jautsi cen*, *resu[citat]u cen*, *igo çuen* (Aresoko otoitzetan), *atra çuen*, *içandu çuen* (Iruñea, 1596), *joaniñça*, *arttu cerauda*, *aguertu ninça*, *galdetunio*, *erran cerauda* (Etxauri, 1598). Horieta ez dago aoristorik; beraz, bi ondorio atara litezke: 1. aoristoa beste inon baino lehenago desagertu zen eta Isastiren errefrauetan horren aztarna baizik ez zaigu geratzen edo 2. xvi. mendean aoristoa erabili erabiltzen zen, baina ez zen idatzira igaro eta, beraz, ez da lekukotasunik geratu, Isastirenak salbu. Edozein dela ere arrazoa, xvi. mendeko lekukotasun gutxi horietan ez agertzeak, nolabait, isla lezake aoristo perifrastikoa beste perifrasi batek ordezkatu zuela, edo ordezkatzeko horrek indar handia zuela. Beraz, izan liteke erdiguneko minzuen izaera berritzailearen beste adibide bat.

7. Ondorioak

Sarreran azpimarratu dudanez, dialektologia diakronikoa egin eta ezaugarriak aztertzen ditugunean, beharrezkoa da horiek arkaismoak, hautuak edo berrikuntzak diren zehaztea; eta hori ikusi ondotik, begiratu behar da ezaugarria sistematikoa den ala txandaka ageri den beste ezaugarri batekin. Beraz, dialektologoaren helburua zein den, ezaugarri guztiek ez dute pisu berbera eta guztiek ez dute berdin balio hizkera baten bilakabidea aztertzerakoan.

Lan honetan ikusi ditugun ezaugarriak ez dira goi-nafarrera arkaikoak eta zaharrak dituzten guztiak, eta beharrezko deritzot ezaugarri gehiagoren azterketa sakonagoa egiteari (ik., orain, Reguero 2019) eta, batez ere garai zaharretan, inguruko dialektokoekiko konparaketa egiteari, ondorio sakonagorik aterako badugu. Azken finean, hemen aurkeztu dudana lagin bat besterik ez da, baina sarreran proposatu dudana goi-nafarreraren periodizazioaren lehen zirriborro bat egiteko eta gutxi gorabeherako garaia bereizteko balio dezakeelakoan nago.

Ez da beti erraza lekukotasunetatik ondorio zehatzak ateratzea, kasu askotan horiek beroriek urriak direlako, eta gainera garai zaharretan laburrak direlako.¹⁹ Beraz, ezaugarriak maiz orokorrak izan ohi dira, eta dialektologia egiteko ez dira oso lagungarri. Nolanahi ere, erakusten saiatu naiz badela modurik goi-nafarreraren pe-

¹⁹ Schneiderek (2002), testu dialektalen fidagarritasunaz ari dela, ohartarazten du irizpideetako bat dela testuak zenbat eta luzeagoak izan, orduan eta erabilgarriagoak direla helburu dialektologikoetarako (ik. Reguero prestatzen).

riodizazio bat egiteko; eta, oro har, proposamen hori Lakarrak (1997) eta Gorrochateguik eta Lakarrak (2001) euskararentzat proposatutakoarekin bat badator ere, goi-nafarreraren kasuan ez da horren erraza arkaikoaren eta zaharraren arteko banaketa finkatzea. Batzuetan ematen du zailtasun horren atzean dagoen arrazoia erdialdeko mintzoen izaera berritzailea dela, kasu batzuetan, aoristoarekin ikusi bezala, beste dialektoek baino lehenago galdu baititu zenbait ezaugarri.

Ondoko taula honetan laburbildu ditut garaika lanean aipatutako ezaugarriak:

1. taula

Goi-nafarreraren periodizazioaren zirriborroa

Erdi Aroko Nafarroako euskara (1400 arte)		<p>Lekukotasun gehienak onomastikoak dira, nahiz eta testu laburren bat ere badagoen (ik. Reguero 2011 eta 2012).</p> <p>Garai horretan ez da dialektoa definitzeko ezaugarrikerik ageri.</p>
Goi-nafarrera arkaikoa (1400-1600)		<ul style="list-style-type: none"> — Bokal bikoitzak desagertu. — Sinkopak agertu — Instrumentaleko <i>-s</i>. — Ekialde osoko <i>baita</i> bizidunetan. — <i>Joan</i> aditzaren <i>goaye</i> gisako adizkiak. — <i>-te</i> pluralgilea: <i>dute, didate...</i> — Destinatiboan <i>-(re)ndako</i>. <p>Testu laburrak izanagatik ere, garai honetan agertzen dira goi-nafarreraren lehen ezaugarri eksklusiboak. Gainera, ezaugarri batzuen isoglosek ekialdeko eremuan kokatzen dute dialektoa.</p>
Goi-nafarrera zahar eta klasikoa (1600-1745)		<ul style="list-style-type: none"> — Partizipio pleonastikoak: <i>egondu, izandu...</i> — Pluraleko <i>eduki</i>-ren adizkiak: <i>dauzki...</i> — Iraganeko adizkietan <i>-n</i> galtzea hegoaldeko goi-nafarreraren. <p>Lekukotasun kopurua hazi ahala, aurreko garaian agertzen ez diren ezaugarri gehiago azaleratzen dira idatzietan, baina bien arteko muga lausoa da. Halere, goi-nafarreraren ezaugarri eksklusibo gehiago agertzen dira eta iparraldeko eta hegoaldeko goi-nafarreraren arteko banaketa ikusten da.</p>
Lehen goi-nafarrera modernoa (1745-1890)		<ul style="list-style-type: none"> — <i>u_a > u_e</i> eta <i>i_a > i_e</i> — Datibo pluralean <i>-eri</i> — <i>-nen > -ain</i> geroaldian. <p>Goi-nafarreraz idatzitako testuak nabarmen hazi dira aurreko aldiarekin erkatzen bada, eta hizkuntzari begira aldea ere nabarmenagoa da. Ezaugarri gehiago agertzeaz gain, goi-nafarreraren barruko hizkerak bereizteko aukera ematen dute ezaugarri batzuek.</p>

Ikusi dugunez, aztertu ditudan ezaugarriak kontuan izanda, ez da erraza goi-nafarrera arkaikoa eta zaharra desberdintzea edo etena markatzea, batez ere 1600 arteko lekukotasunak urriak direlako. Kasuren batean goi-nafarrera zaharreko ezaugarritzat hartu duguna XVI. mende bukaeran lekukotzen da lehen aldiz, nahiz eta nik etena 1600. urtean jarri. Esan beharrik ez dago, beraz, urte hori orientagarria dela. Ezaugarriek beren bilakabidea dute, eta denek ez dute abiadura bera; batzuk lehenago aldatzen dira, besteak geroago. Hori dela eta, garaiak bereizteko orduan garrantzi handiagoa eman diot ezaugarrien konbinazioari ezaugarri zehatz bat agertzeari baino.

Arkaiko eta zaharrenekin ez bezala, azken horren eta goi-nafarrera modernoaren arteko etena marrazteko oinarri eta lekukotasun gehiago dugu. Horrek, ezinbestean, aukera gehiago eskaintzen du lehen agertzen ez diren ezaugarriak azaltzeko. Hain zuzen ere, honetan, labur bada ere, erakusten saiatu naiz (cf. §5) XVIII. mendearen erdialdetik aurrera lehenago idatzian agertzen ez diren zenbait ezaugarri azaltzen direla.

Ematen du lekukotasunen kopuruaren hazkuntzak lotura zuzena duela hizkuntzak kanpoko eragileekin. Garai horretan bertan hasten da goi-nafarrera idatziz gehiago erabiltzen; besteak beste, sermoiak idazterakoan euskara maiz erabili zen ordutik aurrera. Horren lekuko dira Martinez Morentingoa, Juan Martin Iberokoa, Markotegi, Muruzabalgo eta Goñerriko bildumak eta Goizuetako sermoia idatzi zuen apaiza, besteak beste. Larramendik ere mendearen erdialderako argitaratuak ditu euskararen historian mugari izan ziren hiztegia eta gramatika, eta horien berotasunean hizkuntza jasoagoa erabiltzeko asmoa duten idazle jantziak ditugu, besteak beste Mikelestorena, Mendiburu eta, geroxeago, Lizarraga Elkanokoa.²⁰ Mendiburuz gauza gehixeago esan bada ere, oraindik aztertze dago Mikelestorenarengan eta Lizarraga Elkanokoarengan Larramendik izandako eragina zenbaterainokoa izan zen. Etorkizuneko ikerketek erakutsiko dute zein den gipuzkoarraren eragina Nafarroan eta zein den goi-nafarrerak 1750az geroztik jarraitutako bidea.

Bibliografia

- Aldai, Gontzal. 1999. Hegoaldeko goinafarrera zaharra: aditz laguntzaileekiko ezaugarri zenbait. *FLV* 81. 263-274.
- Apalauza, Amaia. 2012. *Nafarroako ipar-mendebaleko hizkeren egitura geolinguistikoa*. Bilbo: Nafarroako Gobernuak & Euskaltzaindia.
- Bidador, Joxemiel. 2004. *Materiales para una historia de la literatura vasca en Navarra*. Iruñea: Pamiela.
- Camino, Iñaki (arg.). 1998. *Nafarroako hizkerak*. Bilbo: Udako Euskal Unibertsitatea.
- Camino, Iñaki. 1999. Goñerriko hizkera (I). *ASJU* 33(1). 1-74.
- Camino, Iñaki. 2000. Goñerriko hizkera (II). *ASJU* 34(1). 137-196.
- Camino, Iñaki. 2001. Goñerriko hizkera (III). *ASJU* 35(2). 445-509.
- Camino, Iñaki. 2003. *Hego-nafarrera*. Iruñea: Nafarroako Gobernuak.
- Camino, Iñaki. 2008. Dialektologiaren alderdi kronologikoz. *FLV* 108. 209-247.

²⁰ Bada beste idazle bat, Leitza ingurukoa, XVIII. mendearen akabuan dotrina bat euskarara itzuli zuena; ez da sakon aztertu oraindik, baina Larramendiren eraginik gabeko testua dirudi.

- Camino, Iñaki. 2009. *Dialektologiatik euskalkietara tradizioan gaindi*. Donostia: Elkar.
- Camino, Iñaki. 2013. Euskalkien historiaz: Lapurdi eta Nafarroa Garaia. In Ricardo Gómez, Joaquín Gorrochategui, Joseba A. Lakarra & Céline Mounole (arg.), *Koldo Mitxelena Katedraren III. Biltzarra*, 77-140. Bilbo: UPV/EHU.
- EHHE-200* = *Euskal hiztegi historiko-etimologikoa* (Lakarra et alii 2019).
- FHV* = *Fonética histórica vasca* (Mitxelena 1961).
- Gorrochategui, Joaquín & Joseba A. Lakarra. 2001. Comparación lingüística, filología y reconstrucción del protovasco. In Francisco Villar & María Pilar Fernández Álvarez (arg.), *Religión, lengua y cultura prerromanas de Hispania (Actas del VIII Coloquio Internacional sobre Lenguas y Culturas Prerromanas en la Península Ibérica. Salamanca, 1999)*, 407-438. Salamanca: Universidad de Salamanca.
- Gorrochategui, Joaquín, Iván Igartua & Joseba A. Lakarra (arg.). 2018. *Euskararen historia*. Gasteiz: Eusko Jaurlaritza.
- Hock, Hans Henrich. 1991. *Principles of historical linguistics*. Second edition, revised and updated. Berlin & New York: Mouton de Gruyter.
- Lakarra, Joseba A. (arg.). 1996. *Refranes y Sentencias (1596). Azterketa eta edizioa*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Lakarra, Joseba A. 1997. Euskararen historia eta filologia: arazo zahar, bide berri. *ASJU* 31(2). 447-536.
- Lakarra, Joseba A. 2011. Gogoetak euskal dialektologia diakronikoaz: Euskara Batu Zaharra berreraiki beharraz eta haren banaketaren ikerketaz. In Irantzu Epelde (arg.), *Euskal dialektologia: lehen eta oraina*, 155-241. Bilbo: UPV/EHU.
- Lakarra, Joseba A., Julen Manterola & Iñaki Seguro. 2019. *Euskal hiztegi historiko-etimologikoa (EHHE-200)*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Mitxelena, Koldo. 1961 [1990²]. *Fonética histórica vasca* (Berrargit. OC 6).
- Mitxelena, Koldo. 1981. Lengua común y dialectos vascos. *ASJU* 15. 291-313 (Berrargit. OC 7, 517-543).
- Mitxelena, Koldo. 2011. *Obras completas (ASJUren Gehigarriak 54-68)*, 15 lib. Donostia & Gasteiz: «Julio Urkixo» Euskal Filologi Mintegia, Gipuzkoako Foru Aldundia & UPV/EHU (Joseba A. Lakarra & Iñigo Ruiz Arzalluzen argit.).
- Mounole, Céline. 2014. *Le verbe basque ancien: étude philologique et diachronique* (= *ASJU* 48). Bilbo: UPV/EHU.
- Mounole, Céline & Ricardo Gómez. 2018. Euskara zahar eta klasikoa. In Joaquín Gorrochategui, Iván Igartua & Joseba A. Lakarra (arg.), *Euskararen historia*, 474-541. Gasteiz: Eusko Jaurlaritza.
- Mounole, Céline & Joseba A. Lakarra. 2018. Euskara arkaikoa. In Joaquín Gorrochategui, Iván Igartua & Joseba A. Lakarra (arg.), *Euskararen historia*, 352-468. Gasteiz: Eusko Jaurlaritza.
- Padilla, Manuel. 2013. Euskararen laguntzaile ahantziaz: *iron aditzaren historia. *FLV* 116. 131-170.
- Pagola, Rosa Miren. 1995. Nafarroako hizkerak. In Ricardo Gómez & Joseba A. Lakarra (arg.), *Euskal Dialektologiako Kongresua (Donostia, 1991ko irailak 2-6) (ASJUren Gehigarriak 28)*, 225-296. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia.
- Pilch, Herbert. 1988. Dialectology in historical grammar. In Jacek Fisiak (arg.), *Historical dialectology. Regional and social*, 417-442. Berlin, New York & Amsterdam: Mouton de Gruyter.

- Reguero, Urtzi. 2011. Erdi Aroko euskararen corpusa osatzeko ekarpena. *ASJU* 45(2). 153-233.
- Reguero, Urtzi. 2012. Erdi Aroko euskararen historia kanpotik eta barnetik. *ASJU* 46(2). 63-160.
- Reguero, Urtzi. 2014. Goi-nafarrera arkaiko eta zaharreko testuen edizio eta azterketa berri-rantz. In Itziar Aduriz & Ruben Urizar (arg.), *Euskal hizkuntzalaritzaren egungo zenbait ikerlerro*, 57-70. Bilbo: Udako Euskal Unibertsitatea.
- Reguero, Urtzi. 2015a. Mendebaldearen eta ekialdearen erdian: goi-nafarrera zahararen azterketa diakronikorantz. In Beatriz Fernández & Pello Salaburu (arg.), *Ibon Sarasola, Gorazarre. Homenatge, Homenaje*, 587-598. Bilbo: UPV/EHU.
- Reguero, Urtzi. 2015b [2018]. Goizuetako 1753ko sermoia: edizioa eta azterketa. *ASJU* 49(1/2). 205-230.
- Reguero, Urtzi. 2018. NOR-NORI-NORK saileko perifrasieta aditz laguntzaileak goi-nafarrez: azterketa eta proposamen berria. In Joseba A. Lakarra & Blanca Urgell (arg.), *Studia Philologica et Diachronica in honorem Joakin Gorrotxategi. Vasconica et Aquitanica*, 683-695. Gasteiz: UPV/EHU (= *ASJU* 52(1/2)).
- Reguero, Urtzi. 2019. *Filologiatik dialektologiara Nafarroako euskarazko testu zaharretan barrena (1416-1750)* (*ASJUren Gehigarriak* 71). Bilbo: UPV/EHU.
- Reguero, Urtzi. 2020. Euskara nafarrari diakroniatik begira. In Iñaki Camino, Xabier Artiagoitia, Irantzu Epelde & Koldo Ulibarri (arg.), *Eibartik Zuberoara euskalkietan barrena. Koldo Zuazori gorazarre*, 619-632. Bilbo: UPV/EHU.
- Reguero, Urtzi. prestatzen. Zergatik uztartu behar diren filologia eta dialektologia: goi-nafarrerazko testu zaharren ekarpena.
- Reguero, Urtzi & Ricardo Gómez. 2016. Joanes Erauskinen aditz taulak: azterketa gramatikografiko eta linguistikoa. In Gotzon Aurrekoetxea, Jesus Mari Makazaga & Patxi Salaberri (arg.), *Hire bordatxoan. Txipi Ormaetxea omenduz*, 237-248. Bilbo: UPV/EHU.
- Salaberri, Patxi. 1994. Elizalderen *Apezendaco doctrina christiana uscaraz*. *FLV* 65. 1-40.
- Salaberri, Patxi. 1996. Amenduxen olerkiaz: oharrak. *FLV* 71. 87-98.
- Salaberri, Patxi. 1998. Arabako mugako nafar hizkeren inguruan. In Iñaki Camino (arg.), *Nafarroako hizkerak*, 49-87. Bilbo: Udako Euskal Unibertsitatea.
- Salaberri, Patxi. 2000. Iruñerriko eta ingurueta ibarren euskararen gainean. *Euskera* 45(2). 881-920.
- Salaberri, Patxi. 2002. Acerca del euskera de Pamplona y sus alrededores. In Ángel García-Sanz Marcotegui (arg.), *La comarca de Pamplona: territorio, economía, sociedad e historia*, 223-241. Iruñea: Iruñerriko Mankomunikatea.
- Salaberri, Patxi. 2010. Iruñerriko euskararen ezaugarriak. *Euskera* 55(3). 1441-1447.
- Salaberri, Patxi. 2012. Euskararen ekialdeko mugak, Hegoaldean. *FLV* 114. 145-158.
- Salaberri, Patxi. 2015. Nola erabili onomastikaren ekarpenak dialektologia ikerketetan. In Irantzu Epelde (arg.), *Euskal hizkera eta dialektok gaur egun, Lapurdum* (ale berezia). 237-237.
- Salaberri, Patxi. 2018. Euskara Erdi Aroan. In Joaquín Gorrochategui, Iván Igartua & Joseba A. Lakarra (arg.), *Euskararen historia*, 295-344. Gasteiz: Eusko Jaurlaritza.
- Santazilia, Ekaitz. 2015. Garai arkaikoko euskara nafarraren lekukotasun berriak: gehiketak eta zuzenketak F. Maioraren liburuari. *FLV* 119. 109-146.
- Santazilia, Ekaitz. 2017. *Orye, lagunac*. Euskara nafarraren aztarnak XVI. mendeko hiru sorginkeria auzibidetan. *RIEV* 62(2). 375-406.

- Santazilia, Ekaitz. 2018. *Gora, gora, jendeac!* Euskal testu berriak xvi. eta xvii. mendeetako justizia auzibide nafarretan. *Euskera* 63(2). 419-460.
- Santazilia, Ekaitz. 2019. *Ala ffede, bada!* Euskal testu berri gehiago Nafarroako xvi. mendeko justizia auzibideetan. *Uztaro* 108. 29-51.
- Santazilia, Ekaitz & Eneko Zuloaga. 2018. Zer (ez) dakigun Iruñean egiten zen euskarari buruz. In Iñaki Azkona & Roldán Jimeno (arg.), *Iruñeko historia. Hiriaren ibilbidea historian barna*, 475-505. Iruñea: Pamiela.
- Satrustegi, Jose Mari. 1987. *Euskal testu zaharrak I*. Iruñea: Euskaltzaindia.
- Schneider, Edgar W. 2003. Investigating variation and change in written documents. In Jack K. Chambers, Peter Trudgill & Natalie Schilling-Estes (arg.). *The Handbook of Language Variation and Change*, 67-96. Oxford: Blackwell.
- Ulibarri, Koldo. 2013. External history. Source for historical research. In Mikel Martínez-Areta (arg.), *Basque and Proto-Basque. Language-internal and typological approaches to linguistic reconstruction*, 90-117. Frankfurt: Peter Lang.
- Ulibarri, Koldo. 2015. Dotrinazko Sermoitegia: *galduriko hizkerak eta dialektologia historikoa*. Gasteiz: UPV/EHUko doktoretza tesia. <https://addi.ehu.es/handle/10810/15971>.
- Zelaieta, Edu. 2008. *Baztan-Bidasoako hizkeren azterketa dialektologikoa*. Bilbo: Nafarroako Gobernu & Euskaltzaindia.
- Zuazo, Koldo. 1998. Nafarroako euskal hizkerak. In Iñaki Camino (arg.), *Nafarroako hizkerak*, 1-21. Bilbo: Udako Euskal Unibertsitatea.
- Zuazo, Koldo. 2006. Deba ibarreko euskara zaharra. *ASJU* 40(1/2). 1005-1029.
- Zuazo, Koldo. 2008. *Euskalkiak. Euskararen dialektoak*. Donostia: Elkar.
- Zuazo, Koldo. 2010. *Sakanako euskara: Burundako hizkera*. Bilbo: Nafarroako Gobernu & Euskaltzaindia.
- Zuloaga, Eneko. 2017. Beheko bokalaren asimilazioaren historiarako: mendebaldeko lekukotasunak. *FLV* 123. 167-199.